

DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-01>
УДК 322:2-674.5:323.281[(091)(477.54)]"1939/1941"

Юрій Волосник

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

ПІСЛЯ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ: РАДЯНСЬКА РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ЩОДО РЕЛІГІЙНИХ КОНФЕСІЙ НА ХАРКІВЩИНІ У 1939–1941 РОКАХ

У статті розглянуто радянську репресивну політику щодо релігійних конфесій на Харківщині напередодні та на початку німецько-радянської війни. Вивчено стан розроблення у вітчизняній історіографії цієї проблематики та зроблено висновок, що, попри появу за останні десятиріччя робіт, які розглядають репресивну політику радянської тоталітарної держави щодо релігії та церкви в 1930-ті рр., її регіональний розріз висвітлено все ще досить фрагментарно. Це повною мірою стосується і Харківського регіону, особливо передвоєнного часу. Розгляд репресивної політики більшовиків щодо духовенства й вірян Харківщини, як правило, обмежується 1920–1930-ми рр., але антицерковні репресії у передвоєнний період в регіоні досліджено явно недостатньо. Це робить вивчення теми науково актуальним.

Як цитувати: Волосник, Ю. Після Великого терору: радянська репресивна політика щодо релігійних конфесій на Харківщині у 1939–1941 роках. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, вип. 66, 2024, с. 12–38. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-01>

How to cite: Volosnyk, Yu. After the Great Terror: Soviet Repressive Policies Against Religious Denominations in Kharkiv Region, 1939–1941. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 66, 2024, pp. 12–38. DOI: <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-66-01> (In Ukrainian)

© Волосник Ю., 2024

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

У роботі також проаналізовано різні групи документів і зроблено висновок про достатню джерельну базу для дослідження теми розвідки. У статті показано, що, попри закінчення Великого терору наприкінці 1938 р., репресії проти духовенства й вірян не припинилися, хоча їх масштаби різко скоротилися порівняно з періодом 1937–1938 рр., що створювало ілюзію їх повного (або майже повного) припинення. Доведено, що головна причина цього полягала в концептуальній незмінності антирелігійного політичного курсу радянської тоталітарної держави щодо релігії і церкви як суспільного інституту, оскільки залишилися незмінною також програмна мета монопольно керівної ВКП(б) — створення безрелігійного суспільства. На основі як опублікованих, так і архівних джерел, які автор уперше вводить до наукового обігу, з'ясовано, що репресіями 1939–1941 рр. було охоплено майже всі релігійні конфесії Харківського регіону, котрі на той час ще функціонували, — громади «сергіївської» РПЦ, обновленської церкви, старообрядницькі, баптистські та інші общини. Органи державної безпеки на цей час перетворилися на державну структуру, що фактично монопольно контролювала діяльність релігійних конфесій і паралельно здійснювала репресії проти них. Показано, що в цей період репресій зазнали як священнослужителі, зокрема й представники вищої церковної ієрархії, так і прості віряни. Зазначено, що в передвоєнний період органи НКВС значно посилили боротьбу з «єврейським клерикальним підпіллям» у Харкові (як і по всій Україні), піддавши репресіям найбільш активних представників хасидської громади.

Ключові слова: репресивна політика щодо релігійних конфесій, Харківщина, безрелігійне суспільство, єврейське клерикальне підпілля, хасидська громада, обновленська, баптистська, старообрядницька громади.

Протягом останніх десятиліть, особливо після «архівної революції», значно посилюється інтерес науковців до проблеми взаємодії релігійних конфесій і радянської тоталітарної держави доби 1930-х рр. Однак, попри значну кількість публікацій, що висвітлюють різні аспекти державно-церковних відносин (Ihnatusha 2004; Tryhub 2007; Wojko 2020; Shhelkunov 2019), ще чимало питань залишаються мало вивченими або ж дослідженими фрагментарно. До таких належить і вивчення радянської репресивної політики щодо церкви в регіонах України, зокрема на Харківщині напередодні німецько-радянської війни. Розгляд репресивної політики більшовиків щодо духовенства й вірян Харківщини, як правило, обмежується 1920–1930-ми рр., але репресії

щодо релігійних конфесій у регіоні в передвоєнний період вивчено явно недостатньо. Такий стан дослідження робить цю проблематику науково актуальною.

Метою статті є вивчення радянської репресивної політики щодо релігійних конфесій на Харківщині напередодні нацистського вторгнення в СРСР.

Хронологічні межі статті: 1939 р. — літо 1941 р., тобто період від закінчення Великого терору до початку німецько-радянської війни.

Територіальні межі — Харківщина в адміністративних кордонах 1939–1941 рр.

Джерельну базу статті становлять такі групи джерел: документи державної партії-ВКП(б) (XVIII s'ezd VKP(b), опубліковані тематичні збірки (Martyrolohiia Ukrain'skykh tserkov; Velykij teror v Ukraini), періодична преса (Bezbozhnik 1939; Antisovetskoe gnezdo cerkovnikov 1940; Pravda 1941), документи особистого походження (Krasnov-Levitin 1977), архівні матеріали (TsDAVO; DAKhO; HDA SBU).

Завершення Великого терору наприкінці листопада 1938 р. ознаменувалося різким скороченням масштабу репресій у країні. Проте це ще зовсім не означало припинення репресій проти релігії і церкви, як і не відбулося концептуального перегляду антирелігійної політики з боку радянського керівництва (Kurljanskij 2011, 522). І. Курляндський, здійснивши ґрунтовне наукове розслідування, визнав за грубу фальшивку опубліковану ще в 1990-ті рр. т. зв. «постанову політбюро ЦК ВКП(б) від 11 листопада 1939 р.», що начебто започаткувала зміни в державній політиці щодо православної церкви (Kurljanskij 2011, 540–549).

Усупереч твердженням деяких сучасних російських істориків церкви про нібито пом'якшення напередодні війни з Німеччиною більшовицької антицерковної політики, зокрема про те, що антирелігійна «хвиля репресій стихла», що «становище церкви тимчасово покращилось» тощо (Сурін 2006, 447; Shkarovskij 2010, 144), вітчизняні науковці (А. Щелкунов, О. Бойко), які мали змогу ознайомитись з нещодавно розсекреченими документами радянських спецслужб того періоду, дійшли іншого висновку. Вони довели, що жодної лібералізації

державної антирелігійної політики перед війною не відбулося і що репресії проти духовенства й вірян після різкого їх скорочення у 1939 р. (тобто одразу після Великого терору) надалі знов істотно посилилися (Shhelkunov 2019, 114–115; Воjко 2020, 110, 116–117).

На думку найвищих керівників державної партії, боротьба з релігією та «церковниками і сектантами» й після Великого терору мала не тільки не згасати, а, навпаки, повинна була значно поживатися. Головний радянський атеїст О. Ярославський, виступаючи в березні 1939 р. на XVIII з'їзді ВКП(б), знов закликав до посилення «боротьби з таким живучим забобоном, як релігія...» (пер. з рос.)¹ (XVIII s'ezd VKP(b), 135). А в своєму виступі на зборах московського активу Спілки воєвничих безбожників (СВБ) у квітні 1939 р. він прямо заявив, що «вороги соціалізму діють через релігійні організації» (Shkarovskij 2010, 130). Ярославський так охарактеризував активістам СВБ негативний вплив так званих «пересувних священнослужителів», вбачаючи в них одну з головних причин збереження релігійних пережитків у суспільстві (а отже, «підказував» «компетентним органам» об'єкт (цільову групу) для переслідування): «Вплив релігійних організацій не можна вимірювати тільки кількістю зареєстрованих релігійних громад. Релігійні пережитки дають себе відчувати і там, де нема ні церкви, ні мечеті, ні синагоги. В таких районах нерідко є переїжджаючий з місця на місце “бродячий піп”, “піп-пересувка”, або оселились колишні мешканці жіночих і чоловічих монастирів, орудують розвінчані верховоди релігійних сект, колишні церковні старости і тому подібні колишні люди...». У такий спосіб Ярославський підводив аудиторію до головного (і «традиційного») свого висновку: «Релігія — це перепона для трудящих на шляху до побудови комуністичного суспільства» (Yaroslavs'kuj 1939). Ще один відомий тогочасний «атеїстичний діяч» — один з керівників Спілки воєвничих безбожників Ф. Олещук (1939 р.), закликаючи до активізації боротьби з релігією, «доводив», що «радянський піп — мракобіс, реакціонер, ворог соціалізму» (Shkarovskij 2010, 130).

¹ Тут і далі, якщо не вказано інше, всі переклади належать авторів статті.

В іншій статті, опублікованій 1940 р. в «теоретичному» офіційні ЦК ВКП(б) «Більшовик», Олещук наголошував: «Не можна забувати ... про антирадянську діяльність залишків експлуататорських класів і попівщини, котрі всіляко намагаються загальмувати подолання релігійних пережитків, зберегти старий побут, старі обряди, звичаї, свята» (пер. з рос.). «Релігійні пережитки ворожі соціалізму, непримиренні з комунізмом» (пер. з рос.), — робив цілком очікуваний висновок автор (Oleshchuk 1940, 37–38). Як бачимо, і в цей час, напередодні та на початку Другої світової війни, воєнничка антирелігійна політика ВКП(б), як і її програмна мета — побудова «безрелігійного суспільства», залишалася незмінною, а боротьба проти релігії та церкви, як і раніше, була пріоритетним завданням державної партії.

Після виходу постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», що поклала край Великому терору, розпочалося чергове реформування діяльності радянських органів державної безпеки, яке відбувалося в межах політичної кампанії зміцнення «соціалістичної законності» (Војко 2020, 110). Однак співробітники органів НКВС (фактично єдиного на той час радянського відомства, що здійснювало контроль за діяльністю «церковників») були переконані, що «вороги гуляють на свободі», глибоке підпілля ще не викрито, а отже, масштабні репресії не мали припинятися (Podkur, Stavniuk 2019, 80). Про це також свідчать матеріали численних оперативних нарад та партійних зборів в УНКВС по Харківській області, присвячених обговоренню постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. Співробітники УНКВС — доповідачі й промовці — мусили визнати (а як же інакше, партія наказала!) застосування ними методів фізичного впливу щодо арештованих підслідчих, фальшування протоколів допитів і справ, спрощених методів ведення слідства, наявність інших численних «помилки і недоліків» у роботі органів державної безпеки, про які йшлося в цій постанові.

Проте учасників нарад і зборів більше турбувало те, що в нових умовах ведення слідства з дотриманням (або з позірним дотриманням) норм

«соціалістичної законності» (тобто без використання вже «звичних» методів-тортур, знущань тощо) арештовані не даватимуть «потрібних» слідчим свідчень (або ж відмовляться від раніше вибитих показів), а отже, істотно зменшиться «ефективність» роботи слідчих органів. Зокрема, відповідальний працівник Харківського УНКВД О. І. Кудринський, виступаючи на оперативній нараді 1 січня 1939 р., заявив: «Досвід показав, що тепер відмовляються від показів не лише окремі арештовані, але й запеклі вороги...». Один з присутніх на тій нараді чекістів Лихолатников навіть скаржився, що внаслідок умов діяльності, які змінилися, у грудні 1938 р. «...ми закінчили мало справ. Працівники недостатньо приділили енергії слідчій роботі». Інший промовець (2 січня 1939 р.) (керівник 7-го «церковного» відділку) І. Г. Стойчанов зазначив, що тепер «...вороги будуть намагатися заплутати слідство шляхом відмов, провокаційних прийомів тощо» (*Vidlunnia Velykoho teroru*, 637, 651).

По суті, і в цей час харківські чекісти висловлювалися за подальше продовження практики масових арештів нерозкритих «кадрів ворогів народу» та їхніх добре «замаскованих» очільників. Наприклад, у характерному виступі начальника райвідділу НКВС Липецького району П. Х. Лябаха на оперативній нараді особового складу УДБ УНКВС у Харківській області 28 листопада 1938 р. пролунало, що «у 1937–1938 рр. ми обмежувалися арештами одинаків, не розкриваючи глибокого та організованого контрреволюційного підпілля. З виступів видно, що в нас ще є великі облікові дані про попів, білогвардійців, сектантів тощо, а між тим ці кадри ворогів мали давно бути репресовані, але ми працювали погано й тим самим дали ворогу можливість продовжувати свою ворожу роботу» (*Velykyj teror v Ukraini*, 355). Іншими словами, на думку чекістів, потужний державний терор проти «церковників і сектантів» та інших соціальних груп, віднесених владою до категорії «ворогів народу», слід було продовжувати.

У березні 1939 р., тобто невдовзі після закінчення Великого терору, у виступі нового наркома НКВС СРСР Л. Берії на XVIII з'їзді ВКП(б) зловісно пролунали слова: «...співробітники НКВС, очистивши свої лави від ...ворожих елементів та зміцнивши свої лави перевіреними

кадрами, забезпечать розкриття, розгром та викорінення всіх ворогів народу» (пер. з рос.). «Необхідно добити рештки помираючих класів» (пер. з рос.), — наголосив він (XVIII s'ezd VKP(b), 145). Керівник радянських органів державної безпеки, безумовно, відносив духовенство до таких «елементів».

Документи, які опублікував і ввів до наукового обігу дніпровський науковець А. Шелкунов, наочно показують, що і в період 1939–1941 рр. каральна машина НКВС продовжувала активно діяти проти «церковників і сектантів». Наприклад, в інструкції заступника наркома НКВС УРСР А. З. Кобулова начальнику УНКВС у новоствореній (1939 р.) Сумській області 3 липня 1939 р. наголошувалося: «Негайно розпочати виявлення на території області сектантських груп: єговістів, адвентистів, євангельських християн, баптистів, церковників ІПЦ, старообрядців, тихонівців та єврейських клерикальних організацій. Взяти в активну розробку керівний склад релігійних громад-попів, дияконів, архімандритів, рабинів, проповідників сект, мобілізувавши увагу агентури на виявлення їхніх зв'язків та практичної антирадянської діяльності. Особливу увагу звернути на осіб релігійного культу, що роз'їжджають по містах і селах, а також на осіб, пов'язаних з закордоном та іноземними консульствами. Цей контингент забезпечити особливо перевіреною та кваліфікованою агентурою. З метою розширення оперативного обліку використати архівні агентурно-слідчі матеріали по церковниках і сектантах, що є у вас. Затребувати архівні матеріали по вашій області з Харківського та Чернігівського УНКВС». Ця директива, уважають дослідники, не була особистою ініціативою самого А. З. Кобулова (Shhelkunov 2019, 131). Можна також припустити, що аналогічні директиви були направлені й керівникам інших обласних управлінь НКВС.

Про те, що боротьба проти релігії, духовенства й вірян усіх конфесій і напередодні війни з Німеччиною, як і раніше, залишалася пріоритетною для органів НКВС, свідчить, зокрема, вказівка наркома НКВС УРСР І. Серова, що прозвучала у його виступі перед керівним складом УНКВС у Харківській області на нараді 16 грудня 1940 р. Відділу управління державної безпеки було наказано «розгорнути агентурні заходи

з розробки різних течій церковно-сектантської контрреволюції». Окрім того, було наказано «...виявляти осіб, що повертаються із заслання, і негайно брати на облік та розробляти» (Radiants'ki orhany derzhavnoi bezpeky, 157). Наслідки цих вказівок керівництва НКВС не змусили себе довго чекати. У квітні 1941 р. новий нарком НКВС УСРР П. Мешик повідомив керівникам УНКВС у Харківській, Дніпропетровській та Сталінській областях, що для «ознайомлення зі станом оперативно-агентурної роботи по церковно-сектантській лінії» у цих областях та «надання практичної допомоги» місцевим чекістам з центрального апарату НКВС УСРР буде відряджено двох відповідальних працівників органів держбезпеки (Хайтіна та Аносова) (Shhelkunov 2019, 140).

Припинення Великого терору супроводжувалося різким скороченням репресій проти кліриків. Зокрема, опубліковані документи свідчать, що загалом за 1939 р. у східних областях УРСР було репресовано «по церковно-сектантській контрреволюції» 213 ос., а за 1940 р. — 219 ос. (Shhelkunov 2019, 117). Для порівняння: за весь 1937 р. в УРСР було репресовано 4 644 «служителів релігійного культу», а за перше півріччя 1938 р. — ще 1 474 (Velykuj teror v Ukraini, II, 127–128).

Як бачимо, попри істотне скорочення репресій проти духовенства й вірян у 1939 р., вони не припинились. Лише за 1940 р. на території східних областей НКВС УРСР здійснило арешти по 146 агентурних справах, заведених проти «церковників» (Shhelkunov 2019, 118). Навіть більше, репресії мали тенденцію ставати все суворішими. Наприклад, наркомат юстиції СРСР — центральний орган державного управління, що мав забезпечувати здійснення правосуддя в країні, виконуючи вказівки радянсько-партійного керівництва, у 1940 р. розцінив як «неправильну та антидержавну політику зниження мір покарання», що здійснювалась наркоматом юстиції та Верховним судом УРСР. Зазначалось, що останні «не зуміли організувати роботу так, щоб уміло та нещадно вести боротьбу з контрреволюційними злочинами» (щонайперше йшлося про діяльність «церковників і сектантів») (TsDAVO, f. 2, op. 12, t. 1, spr. 117, ark. 56–57). Таємним наказом наркома юстиції СРСР від 19 листопада 1940 р. «практика застосування Верховним судом м'яких мір покарання у справах про контрреволюційні

злочини» визнавалася шкідливою і такою, що «значною мірою сприяла послабленню каральної політики і в обласних судах УРСР» (TsDAVO, f. 2, op. 12, t. 1, spr. 117, ark. 57). Наказ НКЮ СРСР вимагав від голів Верховного суду УРСР, обласних, окружних та спеціальних судів «...рішуче покінчити з антидержавною практикою ліберального відношення до контрреволюціонерів» та «звернути особливу увагу на покращення каральної політики» (TsDAVO, f. 2, op. 12, t. 1, spr. 117, ark. 61–62). Ці директиви НКЮ СРСР почали активно реалізовувати в практиці судових органів. Унаслідок цього кількість «церковників і сектантів», звільнених судами та особливою нарадою НКВС у 1940 р. порівняно з 1939 р. зменшилась утричі — від 58 ос. до 19 ос. (Shhelkunov 2019, 119).

Арештовані 27 жовтня 1937 р. та засуджені особливою трійкою УНКВС у Харківській області 5 грудня того ж року на 10 років виправно-трудовах таборів священники Шипулін С. П. і Котляров І. С. за участь у «церковно-монархічній організації, що за свою прикінцеву мету ставила повалення існуючого ладу...» (ДАКхО, f. R-6452, op. 4, spr. 3057, ark. 41) не були звільнені навіть після того, коли в процесі перевірки з'ясувалося, що цю справу сфальшували слідчі. Постановою позасудового органу — особливої наради при наркомі НКВС СРСР від 17 січня 1940 р. «за участь в антирадянській церковно-монархічній організації» — ці священнослужителі були вислані до Красноярського краю строком на 5 років кожний (ДАКхО, f. R-6452, op. 4, spr. 474, ark. 152; spr. 3057, ark. 1-a,1-б, 41).

17 жовтня 1939 р. особливою нарадою при наркомі НКВС СРСР до п'ятирічного строку заслання в Казахстані «як соціально-небезпечний елемент» була засуджена мешканка Харкова Е. Ф. Бірт (відповідно до чинного наказу НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. № 00486 про репресування дружин і сімей засуджених «ворогів народу»). Її чоловік Г. Я. Бірт — пастор лютеранської церкви в Харкові (водночас пробст Північно-Українського синодального округу) ще 1934 р. був засуджений за «шпигунську діяльність на користь Німеччини» (ДАКхО, f. R-6452, op. 4, spr. 3398, ark. 36, 45). 12 липня 1940 р. Харківська обласна прокуратура відмовила в перегляді сфальсифікованої органами

державної безпеки справи священнослужителя І. В. Лінницького, якого рішенням особливої трійки УНКВС у Харківській області від 20 листопада 1937 р. було засуджено до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 4, spr. 754, ark. 15, 28). Таких випадків відмов тоді було чимало (Karlin 2009, 246–247).

Про те, що і з закінченням Великого терору в органах НКВС повністю не припинилася усталена практика використання методів фізичного впливу щодо арештованих кліриків, свідчить слідча справа проти очільника Харківської єпархії архієпископа Олександра, матеріали якої автор цієї статті вперше вводить до наукового обігу. Слідство у цій сфальшованій енкаведистами справі «антирадянської шпигунсько-монархічної церковної організації» «іоанитів» розпочалося ще в липні 1938 р. і не припинилося ані в 1939 р., ані в 1940 р. До складу її учасників слідчі «включили», окрім очільника Харківської єпархії архієпископа Харківського та Охтирського Олександра (О. Ф. Петровського), також священнослужителя Казанської (Лисогорської) церкви в Харкові О. В. Дьяконова та члена церковної п'ятидесятки Казанської церкви Г. О. Оленича. Арештовані О. Петровський та О. Дьяконов служили в Казанській церкві, а Г. Оленич входив до складу її церковного активу. За версією слідства, одним з керівників цієї міфічної організації «іоанитів» був патріарший екзарх України митрополит Харківський Костянтин (Дьяков) (HDA SBU, f. 6, spr. 75966 fr., ark. 1, 101). Він прийняв мученицьку смерть на допиті в київському НКВС ще в листопаді 1937 р. (Vladimir (Shvec) 2017, 273).

Слідчі інкримінували арештованим шпигунство на користь Польщі, наміри реставрувати буржуазний лад в СРСР, проведення серед населення «антирадянської пораженської пропаганди, спрямованої на дискредитацію заходів радянської влади» тощо (HDA SBU, f. 6, spr. 75966 fr., ark. 101–102). 88-річний архієпископ Олександр мужньо поводить себе на закритому засіданні трибуналу Харківського військового округу 17 червня 1939 р. Він категорично відмовився від показів, наданих під час слідства, винним у пред'явлених звинуваченнях себе не визнав, заявивши про використання слідчим тортур з метою отримати від нього необхідні свідчення: «Під час

допиту слідчий мене бив, і під фізичним впливом я давав неправдиві покази» (HDA SBU, f. 6, spr. 75966 fr., ark. 108). Військовий трибунал фактично проігнорував це важливе свідчення, не взявши його до уваги, і засудив і Петровського, і Оленича до 10 років ув'язнення (HDA SBU, f. 6, spr. 75966 fr., ark. 109–110).

Проте 5 січня 1940 р. військова колегія Верховного Суду СРСР скасувала вирок трибуналу, відправивши справу на дослідження (HDA SBU, f. 6, spr. 75966 fr., ark. 111). Та 89-річному О. Петровському, сили якого були підірвані тривалим ув'язненням, жорстоким слідством і тортурами, вже не судилося дожити до нового судового розгляду справи. 24 травня 1940 р. він, перебуваючи в тюремній лікарні, відійшов у вічність (HDA SBU, f. 6, spr. 75966 fr., ark. 143, 146). Раніше, у березні 1940 р., не витримавши нелюдських умов жорстокого слідства, помер після важкої психічної хвороби (до якої, очевидно, і призвели тортури під час слідства) інший фігурант цієї справи — священник Казанської церкви А. В. Дьяконов. Лише третьому фігуранту справи вдалося дожити до кінця слідства. Г. Оленича (55-річного інваліда!) рішенням особливої наради при НКВС СРСР від 12 травня 1941 р. «за антирадянську агітацію» було засуджено на 5 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Він був реабілітований 1957 р. (HDA SBU, f. 6, spr. 75966 fr., ark. 158). У 1993 р. архієпископ Олександр був реабілітований, а 22 червня 1993 р. разом з іншими харківськими новомучениками канонізований та приєднаний до місцевошанованих святих. Отже, матеріали справи переконливо свідчать, що про жодне пом'якшення курсу щодо духовенства й вірян у названий період говорити не можна.

Влітку 1940 р. місцева преса повідомила про те, що в Харкові відбувся судовий процес над колишнім секретарем обновленської церковної ради «Гольбергівської» (Трьохсвятительської) церкви (сама церква на той час уже була як понад рік закрита) Бобровським. Його судили вже не тільки за контрреволюційні діяння — антирадянську агітацію, а й за те, що жив за фальшивим паспортом і без прописки, а також за те, що розтратив 250 тис. крб, отриманих від продажу свічок, хрестиків і просвир. З'ясувалося також, що до 1917 р. Бобровський служив у царській поліції. Звинувачували його в аморальному способі

життя, зокрема в тому, що мав коханок, влаштував п'яні оргії прямо в будівлі церкви. За ці «діяння» Бобровського було засуджено до 8 років позбавлення волі. Колишню голову церковної ради тієї ж церкви Олександрю Пшеничникову засудили до трьох років тюрми та на 2 роки позбавили політичних прав (*Antisovetskoe gnezdo cerkovnikov* 1940, 26). Отже, продовжувалася практика переслідування не лише священнослужителів, але й церковного активу, крім того, місцева влада робила все для їхньої моральної дискредитації. Раніше, 1939 р., у цьому ж Трьохсвятительському соборі було викрито групу осіб, до складу якої належали колишні купці, що «обговорювали питання боротьби з радянською владою» (Yarmysh et. al. 2004, 201).

Щоправда, у період 1939–1940 рр. деяким з арештованих у роки Великого терору «церковникам і сектантам» все ж пощастило вийти на волю (внаслідок політичної кампанії зміцнення «соціалістичної законності»). Зокрема, після слідства, що тривало понад рік, наприкінці червня 1939 р. було звільнено з-під варті П. О. Каплієнка, відомого пресвітера, який тривалий час був головою общин християн-баптистів Харківського району (ДАКхО, f. R-6452, op. 1, spr. 6472, ark. 11 зв., 73). У лютому 1940 р., після протесту харківської обласної прокуратури, з таборів ГУТАБу було звільнено колишнього хориста церкви на Журавлівці в Харкові В. Т. Мін'є (ДАКхО, f. R-6452, op. 1, spr. 4193, ark. 48). Його було заарештовано за сфабрикованою слідчими НКВС у Харківській області агентурною справою «Хамелеони» (обновленці) у 1937 р. (*Velykuj teror v Ukraini*, I, 310) й засуджено особливою трійкою УНКВС у Харківській області до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах (ДАКхО, f. R-6452, op. 1, spr. 4193, ark. 44).

29 травня 1939 р. в Харкові органами НКВС у Харківській області було заарештовано члена місцевої старообрядницької общини А. П. Лаптева. Його звинувачували в тому, що він є «активним учасником старообрядницького контрреволюційного підпілля, пов'язаного з білоемігрантським старообрядницьким центром в Румунії», що «за завданням старообрядницького підпілля... систематично здійснює у себе на квартирі релігійні обряди, де серед віруючих проводить контрреволюційну діяльність», а також у тому,

що учасники цього «старообрядницького підпілля... займаються шпигунством на користь румунської сигуранци» (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 1, спр. 119, арк. 1). Це були серйозні звинувачення, якщо враховувати соціальне походження А. П. Лаптева, «сина великого куркуля», який і сам був розкуркулений 1931 р. (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 1, спр. 119, арк. 6, 11). Проте довести ці звинувачення слідству не вдалося, і 23 липня 1939 р. справу було перекваліфіковано. Лаптева тепер звинуватили в проведенні «антирадянської агітації серед старообрядців під виглядом здійснення релігійних обрядів» (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 1, спр. 119, арк. 8,66). При цьому склад цього злочину слідство довести не спромоглося, тож 14 серпня 1939 р. Лаптева все ж звільнили з-під варт (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 1, спр. 119, арк. 66–67, 68). Слід зазначити, що такі «щасливі» випадки звільнення арештованих «церковників і сектантів» у часи «берієвської відлиги», коли відбувся поворот до начебто дотримання «соціалістичної законності» (Воїко 2020, 111), були радше винятком.

Сучасник тих подій так описує своє враження від зустрічі з тими, кому тоді пощастило вийти на волю: «Всі ми знали про страшні тортури, що відбуваються в катівнях НКВС. Доводилось бачити людей, котрим у поодиноких випадках (1 на 10 тисяч) вдавалось вийти на волю. Вони справляли жахливе враження; скелетоподібні фігури, тіло, вкрите страшними шрамами, безумні, блудні очі й завзяте молчання про те, що відбувалося з ними» (Krasnov-Levitin 1977, 325).

Гоніння на старообрядців в УРСР з новою силою розпочалися навесні 1939 р., коли органи НКВС УРСР розробили велику агентурну справу «Бессарабці». Вона була спрямована проти «церковно-монархічної контрреволюційної організації старообрядців», що за версією органів держбезпеки начебто діяла в Молдавській АРСР, Одеській, Миколаївській, Київській, Кіровоградській, Ворошиловградській та Харківській областях. За цією справою було заарештовано 34 ос. (Shhelkunov 2019, 122). Зокрема в Харківській області у травні 1939 р. було заарештовано 2 ос. — Ф. М. Гусякова («старообрядницького попа» — мовою документа) та вищезгаданого А. Ф. Лаптева — («колишнього куркуля, що організовував нелегальні збори») (старообрядців —

Ю. В.) (Shhelkunov 2019, 129). Священник Федір Михайлович Гусяков (1879 р. н.) ще з 1918 р. служив у старообрядницькому храмі Успіння Пречистої Пресвятої Богородиці Білокриницької згоди в Харкові (по вул. Ярославській, 28) аж до самого його закриття в лютому 1930 р. (у зачиненому приміщенні церкви незабаром було влаштовано музей радянської міліції та розшуку), а після проводив богослужіння на квартирах вірян. Сама ж община після закриття храму була знята з реєстрації (Yeremieiev 2007, 32–34). (Богослужіння старообрядців в 1930-ті рр. продовжували відбуватися, але нелегально, зокрема «в підвалі церкви Трьох святих», що розташована по Заїківській вулиці) (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 1, spr. 119, ark. 17, 23, 29). У 1940 р. Ф. М. Гусякова було репресовано (Yeremieiev 2007, 34).

Також НКВС УРСР (червень 1939 р.) планували арешти й за іншою агентурною справою «Відродженці», зокрема в Харкові. Тут, за інформацією органів державної безпеки, активну діяльність, попри похилий вік, вів «один з керівників антирадянського церковного підпілля Жеретієнко Климентій... колишній архімандрит і настоятель Києво-Печерської лаври». Останній був пов'язаний з Д. І. Абашидзе (чернече ім'я Антоній), колишнім архієпископом Таврійським, який вважався органами НКВС керівником підпільної ІПЦ в Україні (Shhelkunov 2019, 132–133).

У 1939 р. були репресовані ченці Святогірської пустині: архімандрит Димитрій (Таніч), ігумен Амвросій (Горонченко), ієромонахи Мілітон (Нестеренко) і Стефан (Медведев), що належали до «Істинно православної церкви» та прийняли на себе подвиг юродства (Tryhub 2007, 49).

У цей період значно активізується переслідування органами державної безпеки «єврейських клерикальних організацій». У Харкові операція проти «єврейського клерикального підпілля» розпочалась у березні 1939 р. На початку березня 1939 р. за постановою начальника 4-го («церковного») відділку 2-го відділу УДБ УНКВС у Харківській області І. Г. Стойчанова, яку також підписали начальник 2-го (секретно-політичного відділу) С. А. Гінесин та заступник начальника УНКВС області П. П. Тихонов, було заарештовано групу з 5 євреїв-хасидів,

звинувачених у причетності до «контрреволюційної організації клерикалів» на чолі з «колишнім рабином» А. Б. Г. Певзнером (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 4, спр. 3403, арк. 1–5). Арештований 7 березня 1939 р. А. Певзнер, згідно з директивою заступника наркома НКВС УСРР А. З. Кобулова від 25 лютого 1939 р. за № 911 сн, одразу був відправлений до Києва за розпорядженням начальника 2-го (секретно-політичного) відділу НКВС УСРР (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 4, спр. 3403, арк. 55). А це свідчить про те, що НКВС УСРР уже в цей час почало слідство за новою «перспективною» (як здавалося тоді) справою проти «єврейських клерикалів». У цьому переконують також інші документи справи. Зокрема, на початку травня 1939 р. заступник наркома НКВС УСРР А. З. Кобулов затвердив постанову старшого слідчого УДБ НКВС УСРР Новикова про продовження строку утримання під вартою 9 арештованих (з Києва, Вінниці, Умані та інших міст України) у слідчій справі (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 4, спр. 3403, арк. 55), фігурантами якої, окрім А. Певзнера, були 8 заарештованих ще на початку березня хасидів (серед яких — двоє рабинів, меламед, шойхет, моель та ін.) (Osipova 2002, 54). Новиков причину цього пояснював тим, що «слідство у справі знаходиться у стадії розгортання, в результаті чого виявляються нові обставини, пов'язані з проведенням контрреволюційної діяльності звинуваченими у м. м. Ленінграді, Вінниці, Дніпропетровську, Харкові і т. д.» (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 4, спр. 3403, арк. 55). Отже, керівництво НКВС УСРР поклало чималі надії щодо подальшого розвитку слідства у цій справі.

Наприкінці червня 1939 р. А. Певзнера етапували з київської Лук'янівської в'язниці до Харкова для проведення очних ставок з іншими арештованими в цій справі (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 4, спр. 3403, арк. 56–57). Окрім А. Певзнера, були заарештовані Ц. І. Гуревич, Ш. З. Кацман, М. С. Гурков, Н. Т. Пінсон (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 4, спр. 3403, арк. 1–5). Певзнера звинувачували в тому, що він «систематично листується з закордоном, з учасником антирадянської організації клерикалів Шнеерсоном, який емігрував свого часу до Польщі та від якого отримує директиви з антирадянської діяльності в СРСР» (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 4, спр. 3403, арк. 1). Йосеф-Іцхак Шоломович Шнеерсон —

6-й Любавичський Ребе, духовний лідер хасидів, який з 1920 р. керував любавичським рухом, організував та очолив нелегальну систему єврейської релігійної освіти. За «антирадянську» діяльність у червні 1927 р. був заарештований ОДПУ та засуджений спочатку до розстрілу, а потім до заслання. Восени 1927 р. під тиском світової спільноти Шнеерсону дозволили виїхати за кордон, звідки він продовжив керувати діяльністю хасидського руху в СРСР (Osipova 2002, 1, 23, 155). Ще одне звинувачення: «Певзнер організував при синагозі м. Харкова нелегальний ешибот, де систематично серед єврейського населення проводив антирадянську пропаганду з використанням релігійних забобонів» (ДАКхО, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 1, 157, 181).

Іншого арештованого М. С. Гуркова слідство звинуватило у проведенні серед єврейського населення «антирадянської пропаганди з використанням релігійних забобонів», а також у тому, що він брав участь «у зборі коштів для надання допомоги сім'ям репресованих» (ДАКхО, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 4, 274, 275, 281). Н. Т. Пінсона звинуватили в тому, що він «у себе на квартирі проводив нелегальні зборища учасників цієї організації», а також в антирадянській пропаганді «з використанням релігійних забобонів» і в тому, що свого часу він зник з м. Стародуба «з метою уникнути репресії за антирадянську діяльність» (ДАКхО, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 5). Ц. І. Гуревич був звинувачений у тому, що «систематично підтримував письмовий зв'язок зі своїм батьком І. Ш. Гуревичем, котрий емігрував за кордон і ...є одним з агентів керівника антирадянської націоналістичної єврейської організації клерикалів Шнеерсона, що мешкає у Варшаві», а також в антирадянській пропаганді з використанням релігійних забобонів та у спробі нелегального перетину кордону в 1933 р. (ДАКхО, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 2). Ш. З. Кацману було інкриміновано листування зі своїм родичем-«ешиботником», який мешкав у Ризі, підтримання зв'язку з Й. Шнеерсоном, антирадянську агітацію з використанням релігійних забобонів та провокаторську діяльність в часи революції 1905 р. (ДАКхО, f. R-6452, op. 4, spr. 3403, ark. 3).

На допитах слідство особливо «цікавилось» функціонуванням у Харкові та інших містах СРСР підпільних ешиботів (єшив), їхніми

керівниками та джерелами фінансування, зв'язками з закордонними клерикальними організаціями та іноземними розвідками, а також використанням зібраних у синагогах коштів тощо (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 4, spr. 3403, ark. 133, 134, 158, 180, 197, 207, 233, 273, 278).

У звинувачувальному висновку, підписаному 11 серпня 1939 р. слідчим слідчої частини УНКВС у Харківській області Сергеевим, зазначено: «ліквідована контрреволюційна організація клерикалів, учасники якої здійснювали на території СРСР розвідувальну роботу на користь іноземних розвідок і проводили антирадянську націоналістичну пропаганду» (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 4, spr. 3403, ark. 273). За версією слідства, А. Певзнер був «керівником контрреволюційної організації клерикалів м. Харкова» (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 4, spr. 3403, ark. 275). Проте чекісти не змогли довести пред'явлені арештованим звинувачення.

Кримінальна справа проти харківського «клерикального підпілля» почала розвалюватися. Вже у серпні 1939 р. з-під варту був звільнений один з фігурантів цієї справи Ш. З. Кацман, оскільки, як зазначалось у постанові слідчого, «...матеріалів, що викривали його в антирадянській контрреволюційній клерикальній організації, слідством не здобуто» (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 4, spr. 3403, ark. 272).

Проте доля інших підслідних склалася набагато гірше. Справу було передано на розгляд особливої наради при НКВС СРСР (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 4, spr. 3403, ark. 281). Ухвалою цього позасудового органу від 17 листопада 1939 р. «за причетність до антирадянської організації» А. Б. Певзнера було заслано до Казахстану на 5 років (вже у квітні 1940 р. він помер від туберкульозу), М. С. Гуркова відправлено на заслання до Казахстану також на 5 років (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 4, spr. 3403, ark. 288, 289, 323). Ц. І. Гуревич і Н. Т. Пінсон були засуджені до ув'язнення у виправно-трудовах таборах відповідно на термін 3 та 5 років кожний та відправлені на Північ (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 4, spr. 3403, ark. 287, 290, 320). Подальша їхня доля достеменно невідома (імовірно, загинули в ув'язненні). Лише у квітні 1989 р. А. Б. Певзнер, Ц. І. Гуревич, М. С. Гурков та Н. Т. Пінсон були реабілітовані (ДАКхО, ф. R-6452, оп. 4, spr. 3403, ark. 313–316 зв.).

Терор проти представників духовенства та вірян не припинився й після нацистського вторгнення. О. В. Бойко вказує на важливу причину істотного збільшення серед арештантів представників різних релігійних груп влітку 1941 р. порівняно з його першою половиною. «Вочевидь, в умовах війни радянські спецслужби хотіли максимально швидко позбавитися як уже звинувачених, підозрюваних, так і потенційних “соціально небезпечних елементів”, які давно значилися у списках НКВС, але все ще перебували на свободі», — робить висновок науковець (Вojko 2020, 116).

Зокрема, 25 червня 1941 р., тобто вже після початку війни з гітлерівською Німеччиною, в Сумах був заарештований колишній єпископ обновленської церкви Костянтин (Смирнов К. О.), діяльність якого у 1920-х рр. була тісно пов'язана з Харківщиною. І це попри те, що Костянтин уже тривалий час (з 1936 р.) перебував на покої (Karlin 2009, 255). 13 серпня 1941 р. органами НКВС у Харківській області був заарештований у місті Мерефа колишній настоятель Покровської церкви Старої Водолаги, протоієрей П. Ф. Капустянський (до речі, церкву було закрито ще 1934 р., і чоловік уже кілька років пропрацював у різних державних установах і підприємствах) (Karlin 2009, 235). «Органи» безпідставно звинувачували Капустянського у проведенні антирадянської агітації серед вірян. На слідстві священнослужитель категорично заперечував пред'явлені звинувачення, не визнав себе винним, зокрема у належності до контрреволюційної монархічної організації. Проте вийти на волю йому вже не судилося. Восени 1941 р. Капустянського етапували з харківської в'язниці НКВС до Кустанайської в Казахстані. Він, згідно з документами, помер у тюрмі від туберкульозу легенів у березні 1942 р. (ДАКхО, f. R-6452, op. 4, spr. 2805, ark. 200–201 zv.).

6 липня 1941 р. органами НКВС був заарештований представник церковного активу — член церковної ради Казанської церкви м. Харкова І. І. Пирогов, якого відправили до м. Івдель Свердловської області (РРФСР). Помер він у таборі (Karlin 2009, 381).

Значимо, що арешт П. Ф. Капустянського та І. І. Пирогова відбувся практично в той саме час, коли в ошадкасу Кагановичського району

Харкова за рішенням церковної ради Казанської релігійної общини («тихонівської орієнтації»), яка дуже постраждала від сталінських репресій у 1937–1938 рр., її казначеєм В. Секаловим у фонд оборони країни було перераховано 11.007 крб пожертвувань вірян! (Pravda 1941, 16 avgusta, № 226 (8634). Того ж 1941 р. священник І. Федоров, що служив у церкві Архангела Михаїла у м. Краснокутськ був утоплений солдатами Червоної армії, що відступала (Karlin 2009, 333).

22 червня 1941 р. був повторно взятий під варту колишній обновленський митрополит А. В. Одинцов (перший раз — у червні 1938 р. він був заарештований за звинуваченням у контрреволюційній діяльності й перебував під слідством за ґратами до весни 1940 р.). Андрій Одинцов (митрополит Дніпропетровський у період 1928–1935 рр.) протягом 1935–1936 рр. керував Харківською єпархією, а з 1936 р. припинив активну діяльність і проживав у свого сина в Новомосковську, займаючись садівництвом. Після нічних виснажливих допитів 7 серпня 1941 р. А. Одинцов на основі неправдивих свідчень був засуджений до 7 років ув'язнення. Подальша його доля невідома (Tereschenko 2009, 558–562).

Переслідування духовенства й вірян та репресії проти них охопили всю радянську Україну. На початку серпня 1941 р. у доповідній записці, адресованій голові уряду УРСР Л. Корнійцю, голова Верховного суду УРСР К. Топчій, звітуючи про проведену цією інстанцією роботу, зацентрував увагу на «...діяльності різних антирадянських церковних груп, що за останній час розширили свою діяльність» (TsDAVO, f. 2, op. 7, t. 1, spr. 340, ark. 99). Ішлося про засудження обласними судами до страти різних груп «церковників і сектантів» («тихонівців», баптистів тощо) за контрреволюційну діяльність. Зокрема, повідомлялось про засудження «Бавика — колишнього ігумена Святогірського монастиря, Красиловського — колишнього єпископа Московської єпархії та інших у кількості 6 ос. (усі колишні черниці й попи) усіх до розстрілу за те, що вони були учасниками контрреволюційної організації «тихонівців», організували підпільну церкву на квартирі одного з членів цієї організації, проводили підпільно-релігійні обряди, збирались на нелегальні зібрання,

проводили контрреволюційні розмови, заявляли, що незабаром настане кінець світу, що радянська влада послана людству за гріхи, читали антирадянську літературу та ін. З репресованих жінок вони створили «сестринство» чисельністю до 50 ос. і здійснювали антирадянську роботу. Ніхто з них ніде не працював...» (TsDAVO, f. 2, op. 7, t. 1, spr. 340, ark. 99–100). Верховний суд УРСР залишив усі розстрільні вирoki облсудів щодо «релігійників» чинними (TsDAVO, f. 2, op. 7, t. 1, spr. 340, ark. 101). Також треба зазначити, що від вересня 1940 р. суди УРСР не ухвалили жодного виправдувального вирoku звинуваченим у «церковно-сектантській контрреволюції» (Shhelkunov 2019, 119).

Як видно з наведеного матеріалу, тоталітарна влада, як і раніше, навіть в умовах страшної війни з гітлерівською Німеччиною, продовжувала вбачати у представниках духовенства й вірянах будь-яких конфесій своїх потенційних ворогів.

Отже, репресивна практика каральних органів щодо духовенства протягом 1939–1941 рр. не припинялася, хоча репресивна машина порівняно з добою Великого терору значно зменшила свої оберти, що й створює оманливе уявлення про поворот у політиці радянської держави щодо релігії та церкви в напрямку лібералізації державно-церковних відносин з 1939 р. (Воїко 2020, 110). Внаслідок безперервного державного терору, якого зазнали всі релігійні конфесії, перед німецько-радянською війною відбулося фактично повне фізичне знищення церковної ієрархії. Від вишого духовенства РПЦ у передвоєнний час залишилися лише чотири особи: два єпископи і два митрополити (місцєблюститєль патріаршого престолу Сергій (Страгородський) і Миколай (Ярушевич). Усі інші вищі ієрархи на території СРСР були розстріляні, ув'язнені, заслані у віддалені райони СРСР або, не витримавши тиску та репресій, змушені зрєктися сану чи піти на покій (Martyrolohiia Ukrain's'kykh tserkov, 1044–1045). Ієрархія українських єпархій у 1939 р. складалася лише з одного архієрея-єпископа Митрофана (Русинова), який очолював Одеську єпархію (Ihnatusha 2008, 126). Як зазначає один із сучасних дослідників, єпархій як адміністративних одиниць у 1939 р. вже майже не було, окремі ж парафії мали нерегулярний зв'язок з патріархією

(Shkarovskij 2010, 132). Харківська єпархія після арешту в 1938 р. архієпископа Олександра перебувала під управлінням місцеблостителя патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) (Karlin 2009, 43). Наприкінці 1930-х рр. НКВС СРСР навіть готував процес над «Всесоюзним контрреволюційним центром церковників» на чолі з митрополитом Сергієм (Страгородським), що так і не відбувся (Shkarovskij 2010, 132).

Втрат зазнала й обновленська ієрархія. За інформацією А. Краснова-Левітіна (що її озвучив «першоїєрарх» обновленської церкви митрополит Віталій), 1935 р. було 400 архієреїв, а 1941 р. їх залишилося лише 10 (5 на кафедрах і 5 заштатних), 390 ос. загинули внаслідок репресій. Також було репресовано майже всіх обновленських священників (Krasnov-Levitin 1977, 322). (Деякі дослідники вважають наведені дані перебільшеними). За інформацією О. Тригуба, протягом 1937–1941 рр. лише в Україні репресували 16 архієпископів та митрополитів обновленської церкви (з них абсолютну більшість — у роки Великого терору). Вже на кінець 1938 р. в українських обновленських єпархіях не було жодного єпископа (Tryhub 2009, 120–121). Проте очільників обновленської церкви Олександра й Віталія Введенських, як і деяких інших її ієрархів, репресії оминули.

О. М. Яковлев, який від «перебудови» тривалий час очолював урядову комісію з реабілітації жертв політичних репресій, стверджував, що динаміка передвоєнних репресій проти «церковників і сектантів» в СРСР була така: у 1939 р. репресовано 1 500 ос., з них розстріляно 900 ос.; у 1940 р. відповідно 5 100 і 1 100 і навіть у 1941 р. було репресовано 4 000 ос., з них розстріляно 1 900 (Jakovlev 1995, 94–95).

Вражає велика питома вага страчених у цій групі: 60 % у 1939 р., 21,6 % у 1940 р., 47,5 % у 1941 р. (за різкого зростання загальної кількості репресованих кліриків!). І це відбувалося вже після понад 10-річного терору проти духовенства, що знищив переважну більшість його кадрів. Більшовицька держава і в цей час фактично продовжувала, як і раніше, розглядати релігію і церкву як переважно

контрреволюційний, хоча й легально дозволений суспільний інститут (всупереч декларованому радянською конституцією 1936 р. права на «свободу відправлення релігійних культів»). Отже, немає причин говорити про якесь «згасання» репресій проти священнослужителів і вірян напередодні та на початку війни з гітлерівською Німеччиною.

Отже, упродовж 1939–1941 рр., після завершення Великого терору, радянська тоталітарна держава не припинила репресій проти духовенства й вірян. Ба більше, використовуючи потужний репресивний апарат як інструмент терору, влада в передвоєнні роки знову стала нарощувати репресії проти «релігійників», хоча масштаби терору в цей час були значно менші, ніж у період 1937–1938 рр. (що створює ілюзію про «майже повне» припинення репресій проти кліриків).

У передвоєнний період концептуальні засади антирелігійної політики більшовиків не зазнали змін, як і залишилася незмінною кінцева програмна мета ВКП(б) — побудова «безрелігійного суспільства». Тимчасове різке послаблення у 1939 р. репресій проти «релігійників» було спричинене перебудовою діяльності органів НКВС з урахуванням «дотримання» (здебільше декларативного) формальних вимог «соціалістичної законності» в межах проведення відповідної політичної кампанії, що супроводжувалася чисткою «єжовських кадрів» та потребою завершити карні справи, заведені проти духовенства й вірян ще в роки Великого терору.

На Харківщині, як і по всій країні, після значного скорочення у 1939 р., знов помітно посилюються і стають дедалі жорстокішими репресії проти представників усіх релігійних конфесій, які не припинилися й після початку німецько-радянської війни.

Список джерел та літератури / References

XVIII s'ezd VKP(b). Stenograficheskiy otchet. Moskva, 1939. (In Russian)

XVIII съезд ВКП(б). Стенографический отчет. Москва, 1939.

Antisovetskoe gnezdo cerkovnikov. Krasnoe znamja, no. 171 (763), 26 ijulja 1940. (In Russian)

Антисоветское гнездо церковников. Красное знамя, № 171 (763), 26 июля 1940.

Bojko, O. V. Radians'ki represii proty dukhovenstva i viruiuchykh Dnipropetrovshchyny u 1939–1942 rr. *Universum istorii ta arkheolohii [The Universe of History and Archeology]*, t. 3 (28), vyp. 2, 2020, s.107–120. (In Ukrainian)

Бойко, О. В. Радянські репресії проти духовенства і віруючих Дніпропетровщини у 1939–1942 рр. *Універсум історії та археології*, т. 3 (28), вип. 2, 2020, с.107–120.

Сурин, В. *Istorija Pusskoj Pravoslavnoj cerkvi. Sinodal'nyj i novejsijj periody (1700–2005)*. Moskva, 2006. (In Russian)

Цыпин, В. *История Русской Православной церкви. Синодальный и новейший периоды (1700–2005)*. Москва, 2006.

Derzhavnyj arkhiv Kharkivs'koi oblasti (DAKhO). (In Ukrainian)

Державний архів Харківської області (ДАХО).

Haluzevyj derzhavnyj arkhiv (HDA) SBU. (In Ukrainian)

Галузевий державний архів (ГДА) СБУ.

Ihnatusha, O. *Instytutsijnyj rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. — 30-ti rr. XX st.)*. Zaporizhzhia, 2004. (In Ukrainian)

Ігнатуша, О. *Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.)*. Запоріжжя, 2004.

Ihnatusha, O. *Pravoslavni tserkvy Ukrainy u stani rozkolu ta poshukakh iednosti (20–30-ti rr. XX st.)*. Zaporizhzhia, 2008. (In Ukrainian)

Ігнатуша, О. *Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20–30-ті рр. XX ст.)*. Запоріжжя, 2008.

Jakovlev, A. N. *Po moshham i elej*. Moskva, 1995. (In Russian)

Яковлев, А. Н. *По мощам и елей*. Москва, 1995.

Kaplin, A. D. (red.). *Pravoslavnaja jenciklopedija Har'kovshhiny*. Har'kov, 2009. (In Russian)

Каплин, А. Д. (ред.). *Православная энциклопедия Харьковщины*. Харьков, 2009.

Krasnov-Levitin, A. Je. *Lihie gody, 1925–1941: Vospominanija*. Parizh, 1977. (In Russian)

Краснов-Левитин, А. Э. *Лихие годы, 1925–1941: Воспоминания*. Париж, 1977.

Kurljandskij, I. *Stalin, vlast', religija (religioznyj i cerkovnyj faktory vo vnutrennej politike sovet'skogo gosudarstva v 1922–1953 gg.)*. Moskva, 2011. (In Russian)

Курыляндский, И. *Сталин, власть, религия (религиозный и церковный факторы во внутренней политике советского государства в 1922–1953 гг.)*. Москва, 2011.

Martyrolohiia Ukrain's'kykh tserkov. T. 1. Ukrain's'ka pravoslavna tserkva. Dokumenty, materialy. Toronto, Baltimor, 1987. (In Ukrainian)

Мартирологія Українських церков. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали. Торонто, Балтімор, 1987.

Oleshhuk, F. Kommunizm i religija. *Bol'shevik*, no. 8, 1940, s. 25–40. (In Russian)

Олещук, Ф. Коммунизм и религия. *Большевик*, № 8, 1940, с. 25–40.

Osipova, I. *Hasidy: «spasaja narod svoj».* Istorija hasidskogo podpol'ja v gody bol'shevistskogo terrora. Moskva, 2002. (In Russian)

Осипова, И. *Хасиды: «спасая народ свой».* История хасидского подполья в годы большевистского террора. Москва, 2002.

Podkur, R., Stavniuk, I. «Spivrobotnyky zvykly do sproschenoho slidstva...»: partijni zbory UNKVD po Kharkiv's'kij oblasti u konteksti pryupynennia masovykh operatsij u lystopadi 1938 r. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB [From the Archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB]*, no. 2(51), 2019, s. 52–194. (In Ukrainian)

Подкур, Р., Ставнюк, І. «Співробітники звикли до спрощеного слідства...»: партійні збори УНКВД по Харківській області у контексті припинення масових операцій у листопаді 1938 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № 2(51), 2019, с. 52–194.

Pravda, no. 226(8634), 16 avgusta 1941. (In Russian)

Правда, № 226(8634), 16 августа 1941.

Radians'ki orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 — chervni 1941 r. Dokumenty HDA SBU. Kyiv, 2009. (In Ukrainian)

Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБУ. Київ, 2009.

Shhelkunov, A. A. Massovye represii protiv pravoslavnoj cerkvi v Ukrainskoj SSR v 1939–1941 gg.: dokumenty i materialy. *Vestnik cerkovnoj istorii [Herald of Church History]*, no. 1/2(53/54), 2019, s. 114–141. (In Russian)

Щелкунов, А. А. Массовые репрессии против православной церкви в Украинской ССР в 1939–1941 гг.: документы и материалы. *Вестник церковной истории*, № 1/2(53/54), 2019, с. 114–141.

Shkarovskij, M. V. *Russkaja Pravoslavnaja Cerkov' v XX veke.* Moskva, 2010. (In Russian)

Шкаровський, М. В. *Русская Православная Церковь в XX веке.* Москва, 2010.

Tereschenko, R. Vykoriniuiuchy sluzhyteliv kul'tu... U: *Reabilitovani istoriieiu. Dnipropetrovs'ka oblast'.* Dnipropetrovs'k, 2009, s. 558–562. (In Ukrainian)

Терещенко, Р. Викорінюючи служителів культури... У: *Реабілітовані історією. Дніпропетровська область*. Дніпропетровськ, 2009, с. 558–562.

Тригуб, О. *Peresliduvannia antyserhiievs'koi opozytsii v RPTs: z istorii «istynno-pravoslavnoi tserkvy» (1932–1941 rr.)*. Z *arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB [From the Archives of the VUChK-GPU-NKVD-KGB]*, no. 2(29), 2007, s. 39–60. (In Ukrainian)

Тригуб, О. *Переслідування антисергієвської опозиції в РПЦ: з історії «істинно-православної церкви» (1932–1941 рр.)*. З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № 2(29), 2007, с. 39–60.

Тригуб, О. *Rozkol rosijis'koi pravoslavnoi tserkvy v Ukraini (1922–1939 rr.): mizh DPU ta reformatsiieiu*. Миколаїв, 2009. (In Ukrainian)

Тригуб, О. *Розкол російської православної церкви в Україні (1922–1939 рр.): між ДПУ та реформацією*. Миколаїв, 2009.

Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia (TsDAVO) Ukrainy. (In Ukrainian)

Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України.

Velykyj teror v Ukraini. «Kurkul's'ka operatsiia» 1937–1938 rr., ch. I, II. Kyiv, 2010. (In Ukrainian)

Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр., ч. I, II. Київ, 2010.

Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u 3 t. T. I. Partijni zbory ta operatyvni narady spivrobotnykiv upravlin' NKVS URSR (lystopad 1938 — lystopad 1939 rr.). Kyiv, 2017. (In Ukrainian)

Відлуння Великого терору. Збірник документів у 3 т. Т. I. Партійні збори та оперативні наради співробітників управлін' НКВС УРСР (листопад 1938 — листопад 1939 рр.). Київ, 2017.

Vladimir (Shvec). *Iz zhizni nekotorykh arhipastyrej Har'kovskoj eparhii*. Har'kov, 2017. (In Russian)

Владимир (Швец). *Из жизни некоторых архипастырей Харьковской епархии*. Харьков, 2017.

Yarmysh, O. N., et. al. *Istoriia mista Kharkova XX stolittia*. Kharkiv, 2004. (In Ukrainian)

Ярмиш, О. Н., et. al. *Історія міста Харкова XX століття*. Харків, 2004.

Yeremieiev, P. V. *Rosiiany-staroobriadtsti mista Kharkova v radians'kij period*. U: V. O. Kulikov (red.). *Kharkiv-bahatonatsional'nyj: zbirnyk naukovykh prats'*. Kharkiv, 2007, s. 29–39. (In Ukrainian)

Сремеев, П. В. Росіяни-старообрядці міста Харкова в радянській період. У: В. О. Куліков (ред.). *Харків-багатонаціональний: збірник наукових праць*. Харків, 2007, с. 29–39.

Yaroslavs'kyj, O. Visimnadsiatyj z'ezd VKP(b) i borot'ba z perezhytkamy kapitalizmu v svidomosti trudiaschykh. *Bezbozhnyk*, no. 19(110), 22 travnia 1939. (In Ukrainian)

Ярославський, О. Вісімнадцятий з'їзд ВКП(б) і боротьба з пережитками капіталізму в свідомості трудящих. *Безбожник*, № 19(110), 22 травня 1939.

Yurii Volosnyk

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

AFTER THE GREAT TERROR: SOVIET REPRESSIVE POLICIES AGAINST RELIGIOUS DENOMINATIONS IN KHARKIV REGION, 1939–1941

The article examines Soviet persecution of religious groups in Kharkiv region on the eve and at the outset of the German-Soviet war. The author reviews the state of research on this subject in national historiography and argues that, despite the appearance in recent decades of a number of works on the repressive policies of the Soviet totalitarian state against religion and the church in the 1930s, the regional aspects of this subject are still not well understood. This fully applies to Kharkiv region, especially in the immediate pre-war period. Attention to the Bolsheviks' repressive policies against the clergy and believers of the region is usually limited to the 1920s and 1930s, while religious persecution in the last years before the war remains mostly neglected, even though the source base for its study is not lacking. This makes the present work particularly relevant. The article shows that, despite the termination of the Great Terror at the end of 1938, repressions against clergy and believers did not stop, although their scale sharply decreased compared to the period of 1937–1938, which created the illusion of their complete (or almost complete) cessation. It is argued that the main reason for such persistence was the conceptual continuity of the political course of the Soviet totalitarian state regarding religion and the church as a social institution. The programmatic goal of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), with its monopoly on power, remained unchanged: the creation of a religion-free society. Based on both published and newly-discovered archival sources, the author finds that the repressions of 1939–1941 extended to almost all religious denominations

of Kharkiv region still active at the time – congregations of the 'Sergian' Russian Orthodox Church, Renovated Church, Old Believers, Baptists, and others. The state security apparatus de facto fully controlled and directed the activities of religious organizations while simultaneously carrying out repressions against them. It is shown that during this period both clergymen, including high-placed hierarchs, and ordinary believers were subject to persecution. It is also noted that in the immediate pre-war period the NKVD significantly intensified its campaign against the 'Jewish clerical underground' in Kharkiv (and throughout Ukraine), persecuting the most active members of the Hasidic community.

Keywords: repressive policy towards religious denominations, Kharkiv region, religion-free society, Jewish clerical underground, Hasidic community, Renovated Church, Baptist congregations, Old Believer congregations.

Текст надійшов до редакції 23.09.2024.

The text was received by the editors 23.09.2024.

Текст затверджено до друку 11.11.2024.

The text is recommended for printing 11.11.2024.